

VODIČ ZA PRILAGOĐAVANJE UČENJA I UČEŠĆA STUDENTIMA S INVALIDITETOM

Finansirano
od strane Evropske unije i
Savjeta Evrope

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implementirano
od strane Savjeta Evrope

Vodič za prilagođavanje učenja i učešća studentima s invaliditetom

Podgorica, jun 2020

Savjet Evrope

Vodič za prilagođavanje učenja i učešća studentima s invaliditetom

Marijana Blečić, konsultant

Anita Marić, interni strukovni savjetnik,
Zavod za školstvo Crne Gore

Tamara Milić, sistemski stručni evaluator i recezent,
Ministarstvo prosvjete Crne Gore

Grafički dizajn
Petar Vujović

Štampa

3M Makarije

© 2020 Savjet Evrope. Sva prava zadržana.
Licencirano Evropskoj uniji pod uslovima.
Nijedan dio ove publikacije ne može se prevesti,
reprodukovati, niti prenositi, u bilo kom obliku
ili na bilo koji način, elektronskim putem (CD-
ROM, internet, itd.) ili mehanički, uključujući
fotokopiranje, snimanje ili bilo koji drugi
način skladištenja ili sistemom za preuzimanje
informacija, bez prethodne pisane dozvole
Direkcije za komunikacije (F-67075 Strazbur Cedex
ili publishing@coe.int)

*Izrada ove publikacije omogućena je uz finansijsku
podršku Evropske unije i Savjeta Evrope. Stavovi izraženi
u ovom dokumentu ne predstavljaju zvaničan stav
Evropske unije ili Savjeta Evrope.*

Sadržaj

UVOD	7
ZAKONSKI OKVIR I STRATEŠKA DOKUMENTA	8
VRIJEDNOSTI, NAČELA I PRINCIPI	9
PRILAGOĐAVANJE	11
Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjom vida	12
Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa tjelesnim invaliditetom	19
Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjama sluha	23
Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjama iz spektra autizma	27
Prilagođavanje učenja i učešća studentima s disleksijom	32
Prilagođavanje učenja i učešća studentima s ADHD	36
LITERATURA	38

Uvod

Osobe s invaliditetom stižu fakultetsko obrazovanje odavno. Međutim, za njih je potrebno poboljšati i razviti prilagođavanje i izvođenje nastave uz podršku koja bi im poboljšala pristup i jednake mogućnosti za učenje i učešće.

Neophodno je da se omogući jednakost prilikom ovladavanja znanjima, vještinama, sticanju kompetencija i mogućnosti napredovanja shodno potencijalima, mogućnostima i interesovanjima studenta s invaliditetom.

Pristup i izvođenje visokog obrazovanja treba da polazi od uvjerenja da je ličnost svojstvo osobe iz koje proizilazi dostojanstvo, jednaka i neotuđiva prava u zajednici.

Ovo je prepoznato i kroz Strategiju inkluzivnog obrazovanja 2019-2025. Na nivou visokog obrazovanja treba da se održi inkluzivni kontinuitet i do kraja ispune principi jednakih mogućnosti kroz izbor u skladu s individualnim mogućnostima, nastavni proces prilagodi pojedincu, omogući podršku za postizanje obrazovnih ishoda i individualnih karakteristika.

Vjerujemo da nastavnom osoblju na tercijarnom nivou obrazovanja nudimo koristan materijal koji će poslužiti višestruko u cilju optimalnog napredovanja u učenju i učešću studenata s invaliditetom.

Zahvaljujući ovom Vodiču nastavno osoblje fakulteta može da se informiše o karakteristikama i specifičnostima određene smetnje, steknu bolji uvid u prirodu i potrebu prilagođavanja nastave.

Zatim da se upoznaju s mogućnostima korišćenja pomagala koja će olakšati rad i napredovanje studentima s invaliditetom, a njima olakšati pripremu, prilagođavanje nastave i odabir strategija za izvođenje nastave za ove studente.

Zakonski okvir i strateška dokumenta

Svi akteri visokog obrazovanja na evropskom nivou imaju ugrađene stavove i preporuke po pitanju jednakih mogućnosti u visokom obrazovanju u svojim strateškim dokumentima.

Ovo uključuje institucije Evropske unije, vlade potpisnice Bolonjskog procesa, Organizaciju za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Organizaciju ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO), Međunarodno udruženje univerziteta (pri UNESCO-u), Evropsko udruženje univerziteta (EUA) i Evropska studentska unija (ESU).

Prema Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom - Države priznaju pravo osoba sa invaliditetom na obrazovanje. U svrhu ostvarenja ovog prava bez diskriminacije i na osnovu jednakih mogućnosti države su u obavezi da osiguraju sveobuhvatno obrazovanje na svim nivoima i cjeloživotno obrazovanje.

Strategija za integraciju lica sa invaliditetom u Crnoj Gori 2016-2020 u oblasti obrazovanja ima cilj - Obezbjediavanje prava na obrazovanje bez diskriminacije i inkluzivni sistem na svim nivoima, učenje tokom čitavog života usmjereno na pun razvoj potencijala, dostojanstva, samovrijednosti, uključenost uz razumne adaptacije saglasno potrebama pojedinaca.

Strategija za zaštitu lica sa invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti za period 2017-2021 godine, čiji je strateški cilj u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja - Omogućiti inkluzivno obrazovanje na svim nivoima, za sve učenike i studente.

U *Strategiji inkluzivnog obrazovanja* se posebno ukazuje na *okruženje koje treba da je pogodno i pristupačno za učenje* – da se svi ošećaju bezbjedno, podržano, stimulirano i u mogućnosti da se izraze. Važna je *uspješna tranzicija* – učenici dobijaju adekvatnu podršku kako bi se obezbijedio uspješan prelaz iz škole na stručno ili visoko obrazovanje,

a potom i na posao. Planirana je promocija i dostupnost tercijarnom obrazovanju, izrada vodiča s preporukama za prilagođavanje nastave, obezbjeđivanje pristupačnih i prilagođenih nastavnih materijala i podsticati fakultete koji su profilom bliski za asistivnu podršku.

Vrijednosti, načela i principi

Pravo na obrazovanje podrazumijeva, između ostalog, svima dostupno visoko obrazovanje na temelju sposobnosti (Evropski centar za obuku i istraživanje u oblasti ljudskih prava i demokratije - ETC, 2003, Graz). Odgovornost za realizaciju prava na obrazovanje preuzimaju vlade mnogih zemalja na način što su pomenuta prava uvrstile u svoje zakone.

Inkluzivno univerzitetsko obrazovanje treba da se bazira na sljedećim principima koji mogu da se procijene i prate na osnovu ponuđenih pitanja:

- *dostupnost* (eng. availability): dovoljan broj adekvatno opremljenih ustanova.

- *jednakost i pravednost* (eng. equality & equity): svim članovima univerzitetske zajednice osigurati jednake uslove profesionalnog formiranja, izražavanja sposobnosti i napredovanje.

- *pristupačnost* (eng. accessibility): ustanove fizički i ekonomski dostupne, omogućen jednak pristup svim društvenim grupama.

- *prihvatljivost* (eng. acceptability): obrazovni programi omogućavaju kvalitetno obrazovanje, uslovi studiranja u skladu s minimalnim međunarodnim standardima.

- *prilagodljivost* (eng. adaptability): sistem fleksibilan, odgovara interesovanjima učenika/studenata, šire društvene zajednice i tržišta rada; prilagođava se adekvatno.

Prema Zakonu o visokom obrazovanju ono je dostupno svim licima i ne može biti neposredno ili posredno ograničeno po osnovu, između ostalog, invaliditeta.

Za lica sa invaliditetom sprovodi se princip afirmativne akcije pri upisu na studijski program. Afirmativna akcija podrazumijeva posebne mjere za stvaranje uslova za ravnopravnost i zaštitu prava lica koja sup o bilo kom osnovu u nejednakom položaju u obrazovanju.

Student sa invaliditetom ima pravo da polaže ispit na mjesto i način prilagođen njegovim mogućnostima u skladu sa statutom ustanove.

Zakon o akademskom integritetu uređuje moralna i profesionalna načela kojih se mora pridržavati akademsko i drugo osoblje i student. Akademski integritet je akademsko ponašanje koje obezbjeđuje očuvanje akademske čestitosti, dostojanstva profesije, kvaliteta rada i proizvoda rada, duha ravnopravne saradnje sa svim učesnicima akademskog procesa, usmjerenosti na istinu kao temeljnu vrijednost i poštovanje zakonskih propisa kao osnove odgovornosti članova akademske zajednice odnosno svako ponašanje koje je u skladu sa načelima akademskog integriteta. Akademsku zajednicu čini akademsko osoblje određeno posebnim zakonom i studenti. Načela akademskog integriteta su: čestitost, objektivnost, otvorenost, sloboda u nastavi i istraživanju i odgovornosti prema akademskoj zajednici i društvu.

Članovi akademske zajednice treba da profesionalno, odgovorno, savjesno i etički ispravno ispunjavaju obaveze prema studentima. Etičkim kodeksom Univerziteta Crne Gore “Zabranjen je svaki oblik diskriminacije studenata po osnovu, između ostalog, invaliditeta.”

Da bi razumjeli prirodu neophodnih prilagođavanja studentima s invaliditetom, važno je da na najbolji način sagledamo njihove karakteristike i specifičnosti funkcionisanja, prepreke nastale usljed invaliditeta i one koje potiču od barijera koje im društvo postavlja.

Pravi put u kvalitetnom studiranju je individualizacija pristupa prema mogućnostima i specifičnim potrebama osobe s invaliditetom.

Prilagođavanje

Materijal je koncipiran prema vrstama smetnji ili teškoća koje mogu da postoje kod studenata: vida, tjelesne, slušne, spektar autizma, disleksije, ADHD.

Informacije su organizovane na način da se odnose na:

- Opis karakteristika smetnje ili teškoće u funkcionisanju;
- Popis pomagala koja mogu biti od koristi kod određene smetnje ili teškoće u funkcionisanju;
- Sugestije za ophođenje prema studentu sa određenom smetnjom ili teškoćom u funkcionisanju;
- Ideje i preporuke za prilagođavanje nastave za studenta sa određenom smetnjom ili teškoćom u funkcionisanju.

* Svo vrijeme one važe i prilikom promovisanja, zastupanja i sprovođenja načela akademskog integriteta. Kako u dijelu odgovornosti studenata - poštovanje dostojanstva akademskog i drugog osoblja, prava, obaveza i akademskog integriteta drugih studenata, pošteno i etično ispunjavanje svojih obaveza u cilju akademske izvrsnosti. Tako i u odnosu na odgovornost akademskog osoblja - doprinos razvoju studenata i prenos najvišeg nivoa naučnih saznanja, poštovanje dostojanstva studenata, objektivan, pouzdan i ujednačen sistem provjere rada i ocjenjivanja studenata.

** Koristimo priliku i da pomenemo da u skladu sa Zakonom o socijalnoj i dječijoj zaštiti jedna od usluga podrške za život u zajednici je personalna asistencija. Personalni asistent pomaže osobi s invaliditetom u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, koje ona ne bi mogla obaviti, ili bi to bilo otežano, bez pomoći drugog lica. Najčešće su to odlazak na posao sa njima, na fakultet... Između lica sa invaliditetom i personalnog asistenta postoji odnos poslodavca i zaposlenog. Personalni asistent ne može biti član porodice. Ostvaruje se kod licenciranih pružaoca usluga kroz ugovor koji definiše vrstu pomoći i dužinu trajanja. Najčešće je obezbijedena projektno.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjom vida

Karakteristike smetnje vida

Smetnje vida ispoljavaju se kao umanjena ili potpuno odsutna čulna osetljivost na svjetlosne nadražaje koja značajno ometa vizuelnu komunikaciju. Predstavljaju se ostatkom vida u postocima. Smetnja može biti prisutna od rođenja ili nastati kao posljedica očnih bolesti u bilo kojem dobu života. Razlikuje se:

- slabovidost,
- bez ostatka vida.

Utiču na različite segmente vizuelnog funkcionisanja i način na koji se koristi vid - upotreba vida ne zavisi od ostatka, nego od funkcionalnosti vida. Neki vide nejasno, neki će centralni dio videti mutno, a periferni jasnije, neki vide samo crno-bijelo, neki se oslanjaju na samo jedno oko. Neki ne vide pri slabome svijetlu, dok je drugima neophodno zamračiti prostoriju.

Zbog nemogućnosti prikupljanja informacija vidom studenti bez ostatka vida angažuju ostala čula u cilju kompenzacije odsustva čula vida (taktilna, auditivna, olfaktorna i kinestetička percepcija). Treba koristiti njihove taktilne sklonosti, očuvane kanale percepcije i komunikacije (audio prije svega), istovremeno ih orijentisati na upravljanje istim. Da bi se nastava uspješno realizovala za studenta sa smetnjom vida važno je biti upućen u specifičnosti i potrebe za prilagođavanjem nastave, imati informacije o mjeri funkcionalnosti vida i koje su jake strane studenta. Neki studenti sa smetnjom vida imaju teškoće u snalaženju, samostalnom funkcionisanju i organizaciji vremena. Prikupljanje informacija uz pomoć dodira traje duže.

Pomagala - U radu sa studentima sa smetnjama vida se preporučuju taktilna i sredstva koja imaju pojačane senzorne stimuluse.

Fakultet treba da omogući studentima korišćenje asistivne tehnologije.

Asistivna tehnologija je zbirni naziv koji uključuje asistivna, adaptivna i rehabilitaciona sredstva. U pitanju je svaki proizvod, dio opreme ili sistem, bez obzira na to da li se upotrebljava u izvornom obliku, modifikovan ili prilagođen, koji se koristi da bi se povećale, održale ili poboljšale funkcionalne mogućnosti osobe. To je skup instrumenata, aparata, sredstava i uređaja koje koriste da bi obavili zadatke koje inače ne bi mogli da obave. Instrumenti mogu da budu industrijski proizvodi ili alatke domaće izrade – od jednostavnih hvataljki za olovku, do skupocjene opreme kao što su računari.

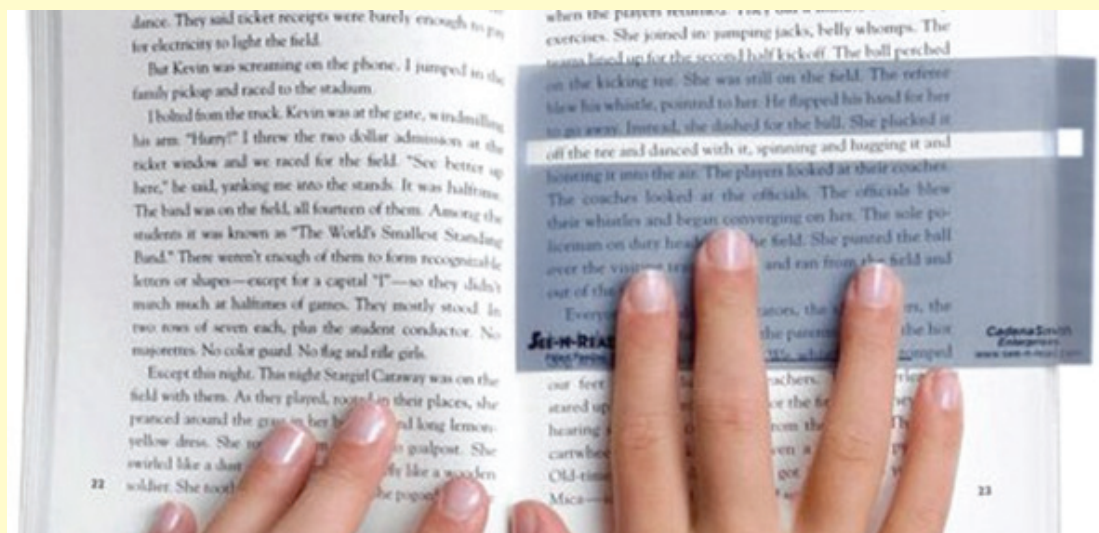
Asistivna tehnologija koja se najčešće koristi za student sa smetnjama vida je čitač ekrana i govorna podrška. Pismene informacije, odnosno materijali za učenje, se uz pomoć softverskog programa prevode u govor. *Brajev redak* je hardverski dio elektronske sveske za slijepe i obezbjeđuje čitanje pismenih informacija, a njegova neposredna funkcija jeste pretvaranje pisanog teksta u taktilni oblik- Brajevo pismo. Tu su *programi za uvećanje sadržaja na ekranu i elektronske lupe*.

Slabovidni studenti mogu koristiti sveske sa naglašenim linijama i kvadratićima na mat papiru označeni kontrastom, taktilno urađene slike, zvučne knjige, meka olovka, crni flomaster širega obima, kontrastne linije, prored, tiposkop za orijentaciju na tekstu (sredstvo ručno urađeno od kartona ili plastike, pomagalo u čitanju u praćenju reda, prelasku iz reda u red, označavanju početka i kraja reda pri čitanju teksta). Flomastere različitih debljina i visoko kontrastnih boja, nekada im je potrebno dodatno osvjetljenje koje se može postaviti na sto, a nekad može biti u sastavu lupe.

U upotrebi su geometrijski pribor za slijepe, folije za pozitivno crtanje, mat papir, modeli, makete i realni predmeti o kojima je riječ. Preporučuju se: font slova Times New Roman 14–20, pokazivač, klasične i elektronske lupe; kalkulator, diktafon, pribor i sredstva za grafičke radove pribor za geometriju, folije za pozitivno crtanje, elektronska sveska. Takođe i

Čitač ekrana; štampač za reljefno štampanje; tastature. Ističemo ulogu Brajevog pisma¹, koje je reljefno pismo. Brajeve table za pisanje (velika i mala Brajeva tabla, šilo za pisanje, trake za obilježavanje); pisaće mašine za slijepe osobe; pribor za crtanje; štampači za izradu reljefnih sadržaja; čitači teksta (olovka za čitanje, bežična olovka za čitanje, čitač nota); uređaji za snimanje i reprodukovanje zvuka (diktafon, snimač i reproduktor zvuka, čitač za knjige).

Prikaz 1: primjeri pomagala za osobe sa smetnjama vida popisani po redu kako su izloženi: označivač, marker-olovka, papir sa naglašenim linijama, Brajeva mašina, lupa, olovka čitač teksta, čitač za knjige – Dejzi plejer, tastatura za slabovide, brajeva tastatura, računar za slijepe, Brajev štampač, taktilna traka.

Olovka

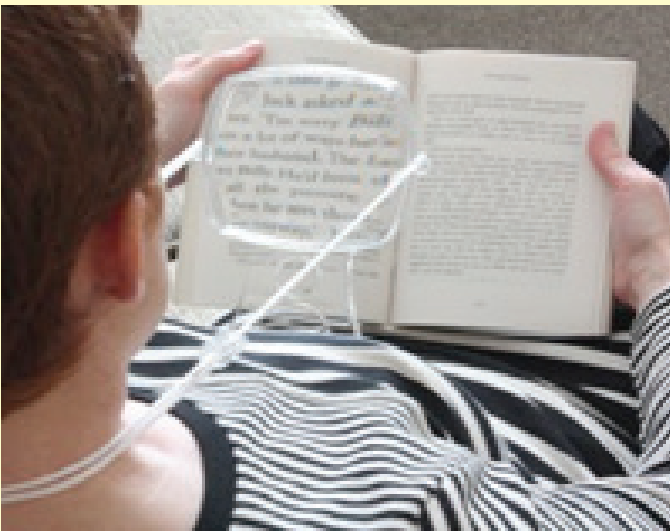
¹ Ovo jednostavno rješenje je osmislio francuski slijepi profesor Luj Braj (Louise Braille), koji je živio u periodu 1809-1852, i po kojemu je ovo pismo dobilo ime Brajevo (Braille) pismo

Kontrasni papir

Brajeva mašina

Lupa

Olovka čitač teksta

Daisy player

Tastatura za slabiovide

Brajeva tastatura

Brajev štampač

Taktilna traka

Ophođenje - osobe sa smetnjama vida imaju ometanu vizuelnu komunikaciju. U cilju kompenzacije odsustva čula vida neophodno je angažovanje ostalih čula (taktilna, auditivna, olfaktorna i kinestetička percepcija). Verbalni aspekti su dobra alatka za objašnjenja koja pružamo osobi sa smetnjama vida. Treba da su kratka i jasna, odgovori ne suviše komplikovani. Voditi računa dok im se obraćate da ste sigurni u sebe, bez tenzije, nelagode, topli, ohrabrujući, autentični. Odgovori moraju biti nedvosmisleni. Ako ste u blizini primijetili studenta sa smetnjom vida pozdravite ga. Na isti način postupite kada ulazite ili izlazite iz prostorije u kojoj se nalazi student sa smetnjom vida. Na ovaj način student se informiše ko je u njegovoj neposrednoj blizini. Definišite pravila odlaganja nepotrebnih stvari po hodnicima i učionicama na fakultetu kako biste uklonili prepreke i omogućili nesmetano kretanje studentu sa smetnjom vida. Ponudite pomoć pri kretanju, ako je potrebno. Kad nudite pomoć, budite direktni, ne govorite glasno i neka vam pogled bude usmjeren prema studentu. Pitajte treba li pomoć, imenujte, saopštite radnju, recite: “Evo moje lijeve ruke”. Nadlanicom dotaknite nadlanicu studenta, on će znati na koji način da se uhvati za vašu nadlakticu.

PREPORUKE ZA PRILAGOĐAVANJE NASTAVE:

- Sva prilagođavanja dogovoriti sa studentom.
- U zavisnosti od funkcionalnosti ostataka vida student bira alat za pisanje: crni tisak ili Brajevo pismo.
- Pojedini student preferiraju slušanje pismenih materijala, tj. “auditivno čitanje”.
- Omogućite korišćenje diktafona u svrhu učenja, samo za lične potrebe.
- Koristi se usmena provjera znanja kojom se vrednuju ishodi učenja.
- Ukoliko student sa smetnjom vida želi da bude usmeno ispitan umjesto pismenog ispita, bilo bi dobro da mu se pojasni i unaprijed daju informacije o datom testu: broj pitanja i broj bodova; tip pitanja

(nadopunjavanje, razgovor na zadatu temu, otvoreni tip pitanja); vrijeme trajanja ispita.

- Omogućite slabovidim studentima pisanje velikim štampanim slovima.
- Povratne informacije o testu, seminaru, eseju... možete dati usmeno i pismeno.
- Ukoliko su informacije pisane rukom, koristite flomaster ili meku (B3) olovku.
- Pitajte studenta koja mu veličina i vrsta fonta najviše odgovara. Povratne informacije mogu se poslati elektronskim putem, a student sam može da odabere font, veličinu fonta, kontrast, boju fonta i ostalo.
- Ukoliko se podučava neka konkretna alatka, aparatura, nešto što je opipljivo, obezbijediti da student taktilno doživi predmet i da mu se opišu ključne karakteristike.
- Koristiti *on-line platforme* za nastavu i materijal, aplikacije za učenje, ovladavanje vještinama i sl.
- U skladu sa iskazanim zahtjevom studenta za pomoć od drugih osoba omogućiti pomagača kod sticanja pojedinih sadržaja i/ili provjere znanja.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa tjelesnim invaliditetom

Karakteristike tjelesnog invaliditeta

Tjelesni invaliditet može nastati kao posljedica oštećenja lokomotornog aparata, centralnog, središnjeg ili perifernog nervnog sistema, hroničnih bolesti ostalih sistema organa. Označava izmijenjenu tjelesnu funkciju od minimalnih do stanja koja onemogućavaju i otežavaju funkcionisanje i samostalnost.

Konkretna prilagođavanja sredine, nastave i pratećih sadržaja studiranja omogućiće studentima s tjelesnim invaliditetom ravnopravno učršće, lični i akadameski rast i razvoj, ošećaj potpunog pripadanja i učešća u studentskoj zajednici. Cilj pristupačnosti i prilagođavanja je osiguranje najveće moguće samostalnosti u obavljanju studentskih aktivnosti i komunikacije na fakultetu.

Nabavljena oprema može poslužiti većem broju studenata tokom dužeg vremenskog perioda, za više generacija. Ukoliko su sredstva vlasništvo studenta fakultet treba da obezbijedi čuvanje u pristupačnim prostorijama. U kontekstu studiranja, prostorna pristupačnost i mogućnost korišćenja asistivne tehnologije odnose se na:

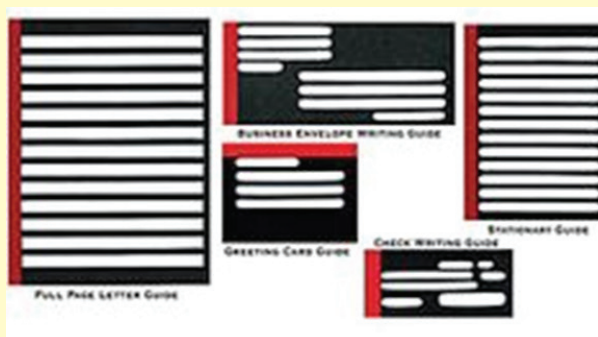
a) prostorne adaptacije i pomagala u učionicama, kabinetima, laboratorijama, čitaonicama i bibliotekama;

b) prostorne adaptacije i pomagala koja student koristi u aktivnostima svakodnevnog života (prostori za smještaj studenata, toaletni prostori, studentski restoran...) i

c) prostorne adaptacije i pomagala u drugim prostorima (administrativni prostori fakulteta, prostor sportske sale, zajednički studentski prostori...)

Asistivna tehnologija može da pomogne osobama sa telesnim smetnjama da žive samostalno u svojim kućama, ali i da aktivno učestvuju u učionici, na radnom mestu i u svojim zajednicama. To mogu biti: pribor za pisanje (plastični vodiči/graničnici za pisanje, hvataljke, navlake, prilagođene olovke, držači za olovke, lenjiri sa ručkom), sredstva za pristup računarima (alternativni ili simulatori miša, kretanje i ciljanje kursora, dupli klik, prevlačenje, pokazivački uređaji, tasteri sa odgovarajućom svič konzolom, ekrani ošetljivi na dodir, dodirne table, upravljanje kursorom pokretima glave ili oka, robusne tastature, različiti držači i nosači i dr); stolovi za osobe koje koriste kolica; hodalice; kolica (na ručni ili elektromotorni pogon); platforme za savladavanje barijera, augmentativna pomagala za komunikaciju (uređaji za generisanje govora, prepoznavanje govora), pojačala glasa, telefoni, diktafon, držači knjiga, uređaj za praćenje oka koji olakšava pristup računaru osobama koje ne mogu da koriste ruke - zamjena za miša, može upravljati računarom služeći se samo očima.

Prikaz 2: primjeri pomagala za osobe sa tjelesnim smetnjama popisani po redu kako su izloženi: Plastični vodiči /graničnici/ za pisanje, hvataljke/navlake/držači za olovke, iPad, Touch screen monitor, robusna tastatura, miševi, PCEye Go

Plastični vodiči /graničnici/ za pisanje

Hvataljka

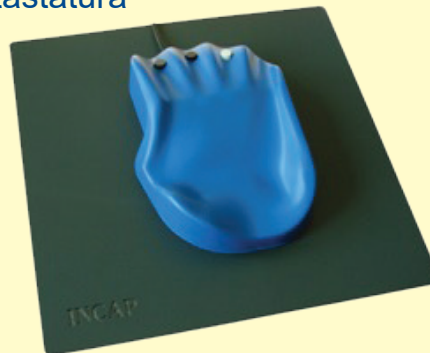
Ekran na dodir

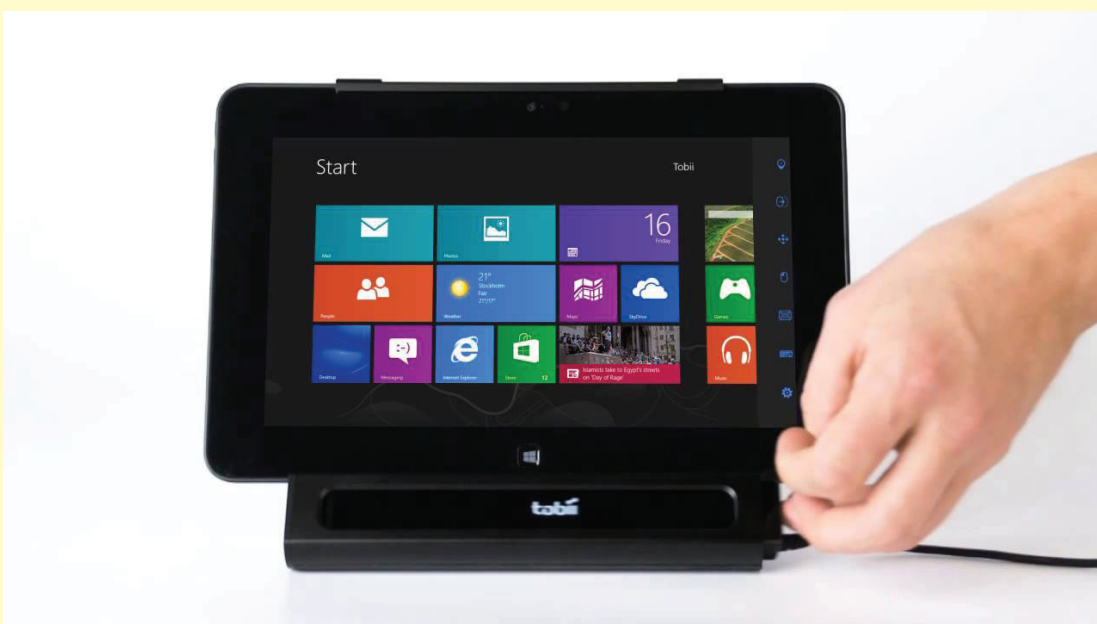
Robusni tastatura

Robusni miš

Robusni miš

I pad

PREPORUKE ZA PRILAGOĐAVANJE NASTAVE:

- Obezbijediti pristupačnu učionicu, bez barijera.
- Koristiti asistivnu tehnologiju u dogovoru sa studentom.
- Ako student koristi kolica, obezbijediti mjesto u prvoj klupi, na kraju reda, uz prolaz, da može izaći kada je potrebno.
- Omogućiti korišćenje diktafona ili štampati predavanja.
- Na početku semestra upoznati studenta s ispitnim materijalom i literaturom.
- Ispite treba prilagoditi mogućnostima studenta – produžiti vrijeme ispita, zamijeniti pismeni ispit usmenim ili omogućiti korištenje računara i dr.
- Pokazati razumijevanje i toleranciju prilikom pojave anksioznosti, nesigurnosti koja može da oteža praćenje nastave, koncentraciju tokom učenja i ispita.
- Biti oprezan i ne prećerivati u pomaganju jer može remetiti potrebu za samostalnošću.
- U skladu sa iskazanim zahtjevom studenta za pomoć od drugih osoba omogućiti pomagača kod sticanja pojedinih sadržaja, izvođenja laboratorijske nastave i/ili provjere znanja. Najbolja je vršnjačka podrška jer ima obostrani uticaj – prihvatanje, stavovi i efikasno funkcionisanje.
- Koristiti *on-line platforme* za nastavu i materijal, aplikacije za učenje, ovladavanje vještinama i sl.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjama sluha

Karakteristike smetnje sluha

Smetnja sluha ubraja se u jednu od najčešćih urođenih smetnji. Smetnje u razvoju slušnih sposobnosti ispoljavaju se kao umanjena ili potpuno odsutna slušna osetljivost, koja ozbiljno ometa razvoj i upotrebu govora i jezika, kao i socijalnu komunikaciju. Ove osobe imaju suženje slušnoga polja, otežanu ili potpunu nemogućnost kontakta sa zvukom što uzrokuje teškoće u formiranju govora i ometa sporazumijevanje verbalnim putem. Tu su oskudniji rječnik, agramatičan govor, problemi u pisanom izražavanju, otežano razumijevanje pisanog teksta i sticanje znanja. Prema stepenu smetnje sluha razlikujemo: gluve i nagluve osobe. Bez obzira na individualne razlike, zajedničko svim gluvim i nagluvim osobama je to što u većoj ili manjoj mjeri imaju problem u komunikaciji, interakciji, brzini savladavanja obrazovnih sadržaja.

U radu sa studentima sa smetnjama sluha se preporučuju vizuelna, pisana sredstva. Pristupi za prilagođavanje radnoga materijala i nastavnoga procesa su: jezičko preoblikovanje radnoga materijala, grafički prikaz/slike, predmeti, modeli, pisana forma, slike, grafolije, multimedijalni materijal, računar. Pogodni za nastavni proces su razdvajač riječi, napravljen od providne plastike sa ucrtanom strelicom koja sugerše pravac pisanja i malim lenjirom. Potom, grafički organizatori koji omogućavaju vizuelno prikazivanje informacija. Vodič za čitanje se koristi postavljanjem traka na dio teksta, rečenicu ili riječ, tekst postaje obojen i uokviren. Ukazujemo na znakovni jezik kao prirodno sredstvo komunikacije osoba sa smetnjama sluha, pri čemu se pojmovi/riječi prikazuju uslovno dogovorenim znacima koji se prave pokretima ruku uz adekvatnu mimiku.

Asistivna tehnologija koja je namijenjena osobama sa oštećenjem sluha (glasa, govora i jezika), može se svrstati u tri kategorije: 1) uređaji za pomoć slušanju (pojačivači zvuka) kako bi omogućili slušaocu da određene zvukove čuje bolje; 2) uređaji za upozoravanje (alarmni uređaji) koji mogu biti povezani na kućno zvonu, telefon i drugo emituju jak zvuk ili svjetlosni signal i time upozoravaju osobe sa oštećenjem sluha da je određeni događaj nastupio; 3) uređaji za pojačanu ili alternativnu komunikaciju koji pomažu osobama sa teškoćama u komunikaciji da se izraze.

Tu su raznovrsna sredstva za prenos i jačanje audio signala: Induktivna petlja je pogodna jer odašilje zvučni stimulus direktno u slušni aparat korisnika putem magnetnog polja, pri tom blokira okolnu buku i pozadinske šumove koji umanjuju jasan zvuk.

FM sistem uređaji koriste radio signal za prenos pojačanog zvuka. Prorez ili providni dio omogućava fokusiranje pogleda na odabrani dio teksta i olakšava čitanje. Olovke za čitanje² funkcionišu na način što se prevlači vrh olovke preko bilo kog štampanog teksta. Ovaj digitalni marker je povezan s računarom i pretvara tekst u govor. Visoku upotrebnu vrijednost imaju Tasteri³ - mali uređaji za snimanje glasovne poruke u trajanju od 10 sekundi, komunikatori⁴ za snimanje i reprodukciju poruka pritiskom na veliki taster u boji. iPad⁵ je u posljednje vrijeme lako dostupan i omiljeni komunikator.

Prikaz 3: primjeri pomagala za osobe sa smetnjama sluha - induktivna petlja, FM system

2 Scanmarker

3 Talking pocket

4 npr. Bigmack, Littlemack, BIG Step by Step, Step by Step with Levels, iTalk, Talk Track, Go Talk, GoTalk Overlay Softver, Portable Clear Communication Device, Attainment Talkers AT6 i AT24, Quick Talker, Super Talker, i dr.

5 iPad (Ajpada) je uređaj iz porodice tablet računara koji pokreće operativni sistem.

Ophođenje i komunikacija - *Pridobijte pažnju* prije nego što započnete razgovor. Pozovite osobu imenom i/ili je nježno potapšite po ramenu. *Okrenite se prema osobi* - budite u istoj ravni vidnog polja, održavajte kontakt očima. *Izbjegnite okolnu buku* - pokušajte da neutrališete pozadinske zvukove koji remete slušanje uz pomoć amplifikatora. *Iskoristite najbolje osvjetljenje* - pomaže kod ščitavanje (čitanje s usana). Izbjegavajte svjetlost koja dolazi s leđa ili sjenke. *Govorite jasno* pričajte normalnim tempom, održavajući modulaciju i ritam govora. Nemojte vikati - može da izobliči poruku. Navedite temu i nagovijestite svaku promjenu teme. *Provjeravajte razumijevanje* - tražite povratnu informaciju da bi provjerili razumijevanje izrečenog. Koristite facijalnu ekspresiju i govor tijela.

Preporuke za prilagođavanje nastave:

- Sva prilagođavanja dogovoriti sa studentom.
- Kao mjere primarnog tehnička prilagođavanja se predlažu: upotreba kompjutera, student sedi u prvoj klupi ili na centralnome mjestu (1–1,5 metar od govornika) kako bi mogao da vidi pokrete usana predavača.
- Eliminirati zvukove u pozadini (zatvoriti prozore, utišati klima uređaje i druge aparate koji mogu biti ometajući faktor).
- Na stolicama pričvrstiti dodatke koji ublažavaju škripanje po podu. Izvor svjetlosti treba da je usmjeren na lice sagovornika, kako bi student mogao da vidi lice, usne, šake.

- *Omogućiti audio snimanje nastave*, kako bi im poslije bliska čujuća osoba mogla ponoviti izlaganje (korištenjem znakovnog jezika, pisanjem ili sl.), razjasniti moguće nejasnoće.
- Koristiti što više *vizuelnih sredstava* (grafički prikaz/slike, predmeti, modeli) koji olakšavaju razumijevanje.
- Koristiti *naglašavanje ključnih riječi*.
- Sva uputstva koja se daju *usmeno, dati i u pisanoj formi*.
- *Pripremiti ranije predavanja*, prezentacija ili čak cijeli tekst.
- Zbog ščitavanja tokom predavanja koristiti *uobičajenu brzinu i intenzitet govora*. *Praviti pauze tokom govora*. Govoriti polako i razgovjetno. Prilikom obraćanja verbalno treba da je praćeno odgovarajućom mimikom lica, bez stranih riječi i dvostrukih značenja
- Svaku informaciju izlagati tako da osoba gleda direktno lice govornika. Ponoviti ključne riječi više puta.
- Praviti više kraćih pauza da se student može odmoriti. Optimalno vrijeme koncentracije na ščitavanje je 20 do 30 minuta.
- Osobama s iskoristivim ostacima sluha u komunikaciji može značajno pomoći *slušni aparat* koji služi kao pojačivač zvukova i glasova iz okoline, i olakšava slušanje osobama sa smetnjom sluha.
- *Gestovni govor - Znakovni jezik* prirodni jezik gluvih. To su uslovno dogovoreni znaci koji se prave pokretima ruku. Daktilologija – prstna azbuka oblik pisanja riječi pokretima prstiju jedne ruke u vazduhu.
- Koristiti *on-line platforme* za nastavu i materijal, aplikacije za učenje, ovladavanje vještinama i sl.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima sa smetnjama iz spektra autizma

Karakteristike spektra autizma

Osobe s autizmom imaju specifične komunikacijske teškoće, prije svega u razumijevanju „potrebe za komunikacijom“.

Osoba ne razumije činjenicu da govor služi za prenošenje poruka drugim osobama, izraženih gestom, mimikom, izrazom lica... Imaju oskudnu neverbalnu komunikaciju i mogućnost čitanja neverbalnih poruka.

Ovome se pridodaju teškoće u uspostavljanju interakcije, poteškoće u izražavanju svojih emocija i tumačenju onih koje su izrazili drugi. Razumiju riječi isključivo u doslovnom smislu. Ne shvataju značenje šala, nagovještaja, ironije, sarkazma, metafora, što osporava punu socijalizaciju. Nerijetko žele da razgovaraju samo o jednoj temi o kojoj znaju mnoštvo naučnih činjenica, pri čemu koriste kompleksnu terminologiju i zvuče pomalo formalno.

Često imaju određenu, vrlo usku sferu interesovanja prema nekim pojavama, dešavanjima, stvarima, određenoj vrsti muzike, slikanju, crtanju, najčešće elektronskim uređajima.

Žele da sve oko njih funkcioniše prema njima odgovarajućim, nepromjenjivim obrazcima. Svaka iznenadna promjena rutine ili ustaljenog ritma života dovodi do izražene anksioznosti osoba s autizmom. U slučajevima kad ne mogu pratiti sopstvenu rutinu ili ne mogu kontrolisati emocije postaju razdražljivi i burno reaguju. Ne **uče imitacijom**.

Može postojati osetljivost na čulne podražaje – npr. svjetlost, zvuke ili određene teksture. Osobe s autizmom najbolje usvajaju znanja i vještine putem vizuelnog senzornog sistema.

Asistivna tehnologija Augmentativna i alternativna komunikacija je izraz kojim se opisuju sredstva koja se koriste za poboljšanje neefikasne govorne komunikacije.

Postoje mnoga, raznovrsna sredstva za poboljšanje ili “augmentaciju” (povećanje) sposobnosti komuniciranja: slike, simboli i štampane riječi, koje mogu biti ispisane na papiru, tabli, računaru ili uz korišćenje posebnih uređaja ili sredstava.

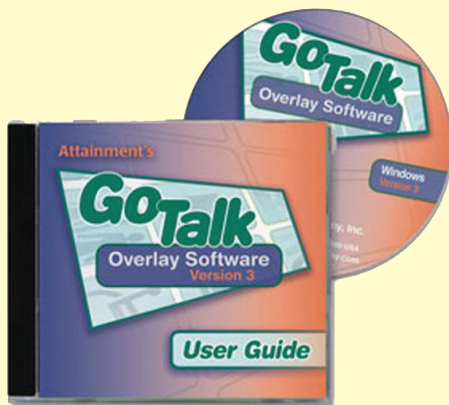
Korišćenje sredstava augmentativne komunikacije, kao dijela asistivne tehnologije, treba razmotriti u situacijama: Kada između studentovog razumijevanja jezika i njegove sposobnosti za ekspresivnu komunikaciju postoji značajan raskorak; Kada je ekspresivni jezik nedovoljno razvijen, što u značajnoj mjeri ometa funkcionalne komunikacione vještine; Kada je govor nerazumljiv onima koji ga okružuju.

Neka od sredstava asistivne tehnologije koja se koriste za augmentativnu komunikaciju su: Komunikaciona table - tabla za fokusiranje pogleda; Jednostavni aparat sa glasovnim izlazom (npr. BIGmack, Cheap Talk, Voice-in-a-Box, MicroVoice); Aparat sa glasovnim izlazom i dinamičkim ekranom (npr. Dynavox) Kalendari aktivnosti ili nedeljni planeri. Umjesto napisanih (tekstualnih) informacija, koriste se slike ili simboli koji označavaju neku aktivnost. Mogu se koristiti standardizovani simboli iz programa BoardMaker ili neki drugi program za nestandardizovane simbole. Postoje softveri za smartphone (“pametne telefone”) poput “First Then”, “Icom”, “Grace” koji imaju funkciju kalendara/planera i koji se mogu prilagođavati potrebama korisnika. Touch screen monitor je ekran osetljiv na dodir koji omogućava da korisnik komunicira tako što dodiruje slike ili riječi na ekranu. Sve uobičajene računarske funkcije se mogu obavljati bez klasične tastature i miša.

Prikaz 4: primjeri pomagala za osobe sa smetnjama iz spektra autizma popisani po redu kako su izloženi: raspored aktivnosti, Komunikatori „Go Talk“, GoTalk Overlay Softver, Komunikatori - Attainment Talkers, iPad kao kumunikator, mirni kutak.

Komunikator

Go talk

Raspored aktivnosti

I Pad

Kutak

Ophođenje i komunikacija – kako su ključne komunikacijske teškoće kod osobe s autizmom preporučljivo je da se koristite kratkim, konkretnim rečenicama. Budite iskreni, jasni, precizni, nedvosmisleni. Govorite bez metafora. Obavezno koristite ispravnu terminologiju jer su apstraktni pojmovi teški za mnoge, a posebno za one sa smetnjama iz spektra autizma. Posebno neka emocije budu praćene pojačanom facijalnom ekspresijom na vašem izrazu lica.

Preporuke za prilagođavanje nastave studentima s autizmom

- Primjenjuju se pristupi zasnovani na organizovanosti, strukturi, rutinama, usmjerenosti, funkcionalnosti.
- Strukturisati aktivnosti koje moraju biti prethodno osmišljene, dobro organizovane, usmjerene na sposobnosti i funkcionalno orijentisane.
- Kroz uputstva obezbijediti da pravila i organizacija budu jasni i ukazuju na to: što treba da radi; koliko vremena će da traje određena aktivnost; kada se aktivnost završava; što sljedi nakon aktivnosti.
- „Razmišljaju u slikama“ i samim tim lakše uče i pamte informacije koje su prikazane vizuelno. Čas predstaviti vizuelnim rasporedom, izdijeliti slikovno i uz pomoć simbola što će se raditi, a satom vizuelno predstavite vrijeme trajanja.
- Ako je studentu oblast fascinacije memorisanje činjenica koristiti je kao tehniku ili sredstvo za sticanje znanja i vještina. Isto je i sa ostalim fascinacijama – iskoristite ih, dajte im upotrebnu vrijednost.
- Znanje treba da ima „bukvalno“ značenje i konkretnu (bukvalnu) primjenu u životu.
- Pitanja postavljati jasno, kratkim rečenicama, konkretno.
- Nastavu u okviru oblasti društvenih i prirodnih nauka fokusirati ka funkcionalnoj i iskustvenoj primjeni - uz vizuelni i strukturisani pristup.

- Presentacije i materijali za učenje ne treba da sadrže previše teksta. Umjesto teksta koristiti slikovne prikaze, sheme, dijagrame i mentalne mape. Značajnu pomoć pružaju piktogrami koji prenosi svoje značenje kroz slikovni, tj. simbolički prikaz pojave.
- Odredite miran kutak za rad, stvari uvijek treba da se nalaze na istom mjestu, obezbijediti samo materijal koji je potreban za konkretne zadatke.
- Objasnite metafore i riječi dvostrukog značenja.
- Obezbijedite mogućnost korišćenja audiosnimanja u svrhu učenja, kako bi student s autizmom mogao da uči samostalno ili uz podršku van nastave.
- Treba ograničiti broj usmenih pitanja da ne dođe do konfuzije u mišljenju.
- Poželjno je da se upozna sa očekivanjima i pravilima ponašanja.
- Omogućite korišćenje računara.
- Obezbijediti materijal prije samoga predavanja (npr. preko internet stranica, prezentacija, pismenih materijala).
- Svaki pismeni rad ocijeniti u skladu s ličnim karakteristikama i sposobnostima studenta. Fokusirati se na tačnosti i jasnoću argumenta, a ne na način izražavanja – zanemariti pravopisne i gramatičke greške, ako to nije suština zadatka.
- Omogućiti 50% dodatnog vremena na ispitima i testovima (uključujući praktične vježbe). Kod ispita koji sadrže esej kao način provjere, razmotriti mogućnosti za druge vrste i načine polaganja ispita.
- Kod predmeta u kojima je pravopis od ključne važnosti, kao što je slučaj sa stranim jezikom, neophodno je produžiti vrijeme (50%) kako bi se omogućila provjera i moguća ispravak pravopisnih grešaka. Naknadne ispravke uvažiti.
- Posebna prostorija: treba obezbijediti prostoriju koja neće remetiti pažnju što podrazumijeva da u njoj može biti ispitivač i još jedna osoba.
- U skladu sa iskazanim zahtjevom ili potrebom za pomoć od drugih osoba pri razumijevanju kompleksnih sadržaja, savladavanju pojedinih sadržaja, provjeri znanja, pomoć može pružiti neko od studenata ili lice koga prodekan za nastavu opredijeli.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima s disleksijom

Karakteristike studenata s disleksijom

Disleksija je različitost koja otežava usvajanje i korištenje vještina čitanja, spelovanja i pisanja. Neurološkog je porijekla. U okviru disleksije su uvrštene i tretiraju se karakteristike disgrafije, diskalkulije. Ova teškoća se kod studenata očitavau problemima u čitanju, pisanju, organizaciji i matematici. Jake strane osobe s disleksijom su: izražene vizuelne sposobnosti, originalnost, kreativnost, intuitivno rješavanje problema, “umjetnički” način mišljenja, snažan kapacitet globalnog razumijevanja – treba ga koristiti u ispunjavanju akademskih zahtjeva.

Problemi tečnog i tačnog čitanja. Tekst čitaju nekoliko puta kako bi ga razumjeli. Čitanje naglas vrlo je teško. U čitanju s table ili prezentacije gube red, sporije čitaju od ostalih. Posebno ih umara čitanje s bijele i sjajne podloge.

Studenti s disleksijom često neće pokazati svoje stvarno znanje na pismenim ispitima, iako su pokazali zavidni nivo znanja na vježbama, seminarima...

Pisanje eseja je najveći izazov koji se odgovarajućim podučavanjem može prevazići. Tačno pisanje, primjena pravopisnih pravila, gramatički ispravnih oblika, upotreba interpunkcijskih znakova i razumijevanje sadržaja teksta može biti vrlo teško za studente s disleksijom.

Izvršavanje složenih zadataka ili istovremeno izvršavanje više jednostavnih zadataka može biti zahtjevno (npr. neki laboratorijski zadaci s više dijelova u kojima je vrlo važan poredak sastojaka i aktivnosti). Poštovanje rokova, pamćenje datuma, većeg broja obaveza (npr. datuma predaje seminarskih radova, rezultata vježbi, dan kolokvijuma, prijave ispita...).

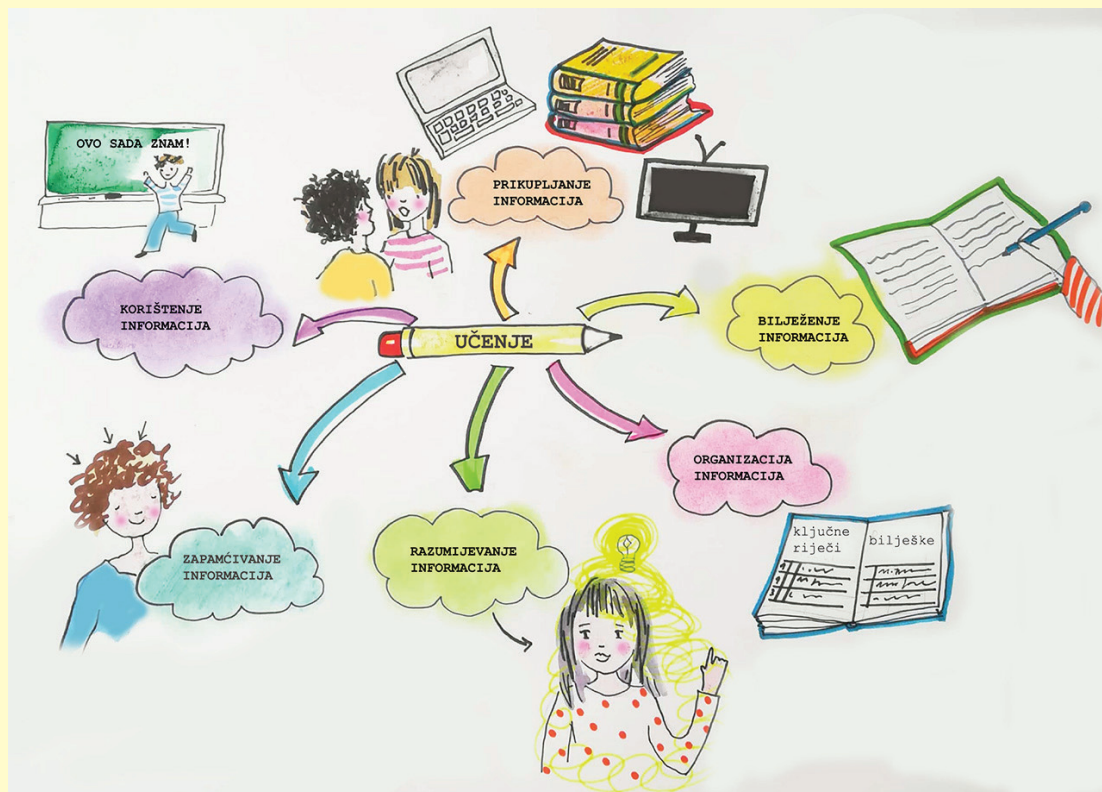
Osobe s disleksijom mogu imati teškoća u izvršavanju jednostavnih

matematičkih operacija iako mogu shvatiti složene koncepte, rješavati zadatke na višem mentalnom nivou ne koristeći papir i olovku. Ponekad imaju probleme prenošenja i prepisivanja brojeva sa table u matematičke operacije i načine rješavanja.

Skloniji su jačem doživljaju neuspjeha i stresu.

Asistivna tehnologija za savladavanje i pomoć u čitanju: Standardni tekstovi, Prediktabilne knjige, Promjene u veličini slova, razmaku i boji teksta, boji pozadine, Korišćenje slika / simbola uz tekst, Glasovni elektronski aparati ili softveri koji "izgovaraju" komplikovane riječi, Skeneri za jednu riječ, Skener sa optičkim prepoznavanjem slova (OCR) i glasovni tekstualni softver, Elektronske knjige, olovku za čitanje koja može biti i bežična, tekst marker trake. Za pisanje i usmjerenost na zadatak mogu se koristiti: papir sa naglašenim ili izdignutim reljefnim linijama, plastične vodiče/graničnike/za pisanje, razdvajač riječi, grafički organizatori, vizuelni mjerač vremena.

Prikaz 5: mentalna mapa

Preporuke za prilagođavanje nastave:

- Omogućite korišćenje diktafona - audiosnimanje predavanja isključivo za lične potrebe.
- Omogućite korišćenje računara.
- Obezbijediti materijal prije samoga predavanja (npr. preko internet stranica, prezentacija, pismenih materijala).
- Prezentacije ne treba da sadrže previše teksta. Kako bi bile čitljive treba da im je bež pozadina i tamno plava slova. Isto važi za štampani materijal.
- Koristiti dijagrame i mentalne mape (vizuelni dijagrami pomoću kojih se selektuju najbitnije informacije, ligički povezuju, razumiju, pamte, u potpunosti i s lakoćom koriste) uz tekst kada god je to moguće.
- Razmak između redova treba da bude 1,5 ili dvostruki, a cjelina razložena na manje podnaslove.
- Koristiti "jednostavna" slova kao što su, na primjer, "Arial" ili "Comic Sans".
- Posebno ispisati i označiti nove, stručne termine.
- Omogućiti duže rokove za predaju radova – do 25% u odnosu na ostale studente.
- Svaki pismeni rad ocijeniti u skladu s karakteristikama i sposobnostima studenta.
- Fokusirati se na tačnosti i jasnoću argumenta, a ne na način izražavanja – zanemariti pravopisne i gramatičke greške, ako to nije suština zadatka.
- Dati prednost usmenoj provjeri znanja ili kombinovati usmeni i pismeni ispit.
- Omogućiti 50% dodatnog vremena na ispitima i testovima (uključujući praktične vježbe).
- Izbjegavati kratka i brza pismena ispitivanja i takav način procjene. Koristiti usmeno umjesto pismenog ispitivanja. Kod ispita koji sadrže esej kao način provjere, razmotriti mogućnosti za druge vrste i načine polaganja ispita.
- Izbjegavati metode davanja pitanja višestrukog izbora koji se odnosi na sličan sadržaj.

- Kod zahtjevnih slučajeva primijeniti ocjenjivanje koje se zasniva na procjeni urađenih prezentacija, vježbi, usmenog izlaganja, aktivnosti tokom predavanja.
- Kod predmeta u kojima je pravopis od ključne važnosti, npr. strani jezik, produžiti vrijeme (50%) i omogućiti provjeru i ispravak pravopisnih grešaka. Ispravke uvažiti.
- Kod pismenog ispita pitanja je potrebno pisati jednostavnim i većim fontom (npr. Arial, 14), a pitanja treba razdvojiti većim razmakom, uz dovoljno prostora za odgovor (ovi studenti najčešće imaju nezgrapnan rukopis).
- Posebna prostorija: treba obezbijediti prostoriju koja neće remetiti pažnju što podrazumijeva da u njoj može biti ispitivač i još jedna osoba.
- U skladu sa iskazanim zahtjevom za pomoć od drugih osoba kod čitanja - može pružiti neko od studenata ili lice koga prodekan za nastavu opredijeli: čita se bez interpretacija ili objašnjavanja teksta. Pomoć kod pisanja je sitovjetna: piše se tačno što student diktira, bez komentara o tačnosti.
- Koristiti *on-line platforme* za nastavu i materijal, aplikacije za učenje, ovladavanje vještinama i sl.

Prilagođavanje učenja i učešća studentima s ADHD

Karakteristike studenata s ADHD

Karakteristike ADHD-a jeste deficit pažnje i hiperaktivnost. Kod studenata, odraslih osoba, su drugačije u odnosu na djecu. Teškoće se javljaju u područjima: Problemi koncentracije i usmjerenosti na svakodnevne aktivnosti. "Isključe se" usred razgovora, bez svijesti o tome. Lutajuća pažnja koja ih remeti da isprate neku aktivnost do kraja. Teškoće u fokusiranju pažnje tokom čitanja ili slušanja drugih osoba. Teškoće kod završavanja zadataka, čak i jednostavnih. Ne uočavaju detalje, zbog čega je velika frekvencija grešaka. Paradoks hiperfokusa- suprotno problemima s usmjeravanjem pažnje na zadatke koji im nisu zanimljivi, izražena pažnja usmjerena je na zadatke koji su im stimulativni i nagrađujući. Tendencija da se odgađa i odugovlači. Teškoće sa započinjanjem i završavanjem poslova (obaveza, projekata). Hronično kašnjenje, često zaboravljanje dogovora, obaveza i rokova. Potcjenjivanje vremena koje je potrebno za završavanje zadataka Često prekidaju govornika, imaju slabu samokontrolu, izgovaraju nepristojne i neprimjerene misli bez razmišljanja. Imaju teškoće s ponašanjem na socijalno prihvatljiv način (šeđenje mirno za vrijeme dugih predavanja), teškoće u upravljanju emocijama, posebno kad je riječ o ljutnji ili frustraciji, imaju osjećaj neuspjeha, nesigurnosti, promjene raspoloženja, razdražljivi su, preosjetljivi na kritiku, često nisko samopoštovanje.

Preporuke za prilagođavanje nastave:

- Omogućiti da gradivo koje se izlaže bude dostupno u odgovarajućem materijalu prije samog predavanja (elektronski poslat poštom ili u štampanom obliku).
- Na početku predavanja sažeto navesti sadržaj i cilj nastavne cjeline.
- Pri izradi power point prezentacija: malo teksta, samo bitne informacije, veća slova bez ukrasa, razmak između redova 1,5 ili dvostruki, uz sliku i grafički prikaz, bez detalja.
- Nove pojmove, definicije, simbole istaknuti i izdvojiti (npr. na poseban slajd).
- Zadavati kraće i češće zadatke (u odnosu na ostale studente).
- Održavati kontakt očima i biti siguran da student prati i razumije.
- Važne informacije treba više puta ponoviti
- Kad god je moguće, dati prednost usmenoj provjeri znanja ili kombinovati usmeni i pismeni ispit.
- Kod pismenog ispita pitanja je potrebno pisati jednostavnim i većim fontom (npr. Arial, 14), a pitanja treba razdvojiti većim razmakom, uz dovoljno prostora za odgovor.
- Treba izbjegavati pisanje odgovora na poseban papir ili protokol (zbog deficita pažnje može se pomiješati redosljed i zbog toga se produžuje vrijeme rada).
- Treba izbjegavati zahtjev za prepisivanje pitanja (npr. matematičkih zadataka) jer zbog deficita pažnje može doći do greške u prepisivanju, gubljenja interesovanja, pažnje.
- Produženo vrijeme: potrebno je prethodno dogovoriti vrijeme i mjesto za ispitivanje. Najčešće je dovoljno 50% produžiti vrijeme.
- Posebna prostorija: treba obezbijediti prostoriju koja neće remetiti pažnju što podrazumijeva da u njoj može biti ispitivač i još jedna osoba.

Literatura

American Speech-Language-Hearing Association, (1991), *Potpomognuta komunikacija (PK) ili alternativna i augmentativna komunikacija (AAK)*

Andrejević D., (1992), *Profesionalno osposobljavanje gluhih i nagluhih osoba*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Bloom L., and Lahey M., (1978), *Language development and language disorders*, New York, John Wiley and sons

Council of Europe (2016), *Competence for Democratic Culture – Living together as equals in culturally diverse democratic societies*, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 978-92-871-8237-1 <http://book.coe.int>

Draffan, E.A., (2019), *Predavanje: AT i AAC, set simbola i originalna AAC aplikacija*, Za svako dete: glas Korišćenje tehnologije 21. veka za promociju komunikacije, obrazovanja i socijalne inkluzije male dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, ŠOSO „Milan Petrović“, Novi Sad i University of Southampton

Faherty, C., (2014), *Autism... What Does It Mean To Me?*, Future Horizons INC., Arlington, USA

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2006), Ujedinjene nacije
Jovanović N., Forevski-Jovanović T., Jovanović S., (2009), *ADD/ADHD, Deficit pažnje i hiperaktivnost dece, osobnosti, dijagnostika, tretman*, Beoknjiga, Beograd

Lazor M., Isakov M., Ivković N., (2012), *Asistivna tehnologija u školi*, Edicija Praktikum, Škola za osnovno i srednje obrazovanje “Milan Petrović”, Novi Sad

Marić A., Bogojević, D., Đurović, N. (2011), *Poteškoće u čitanju i pisanju*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica

Milić T., Marić, A., 2015, *Priručnik za rad s decom s autizmom*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica

Milić, T., Marić, A., Vuksanović, A., Popović, A., Trailović-Šljivančanin, A., Radulović, J., Popović, J. (2017) *Instruktivno-edukativni materijal za inkluzivni rad i učenje dece s posebnim obrazovnim potrebama*, Ministarstvo prosvjete, UNICEF, Podgorica

Nenadić, K., (2007), *Učenik s oštećenjem vida u redovnoj školi*, Hrvatski savez slijepih, Zagreb

Niemann S., Jacob N., (2005), *Kako pomoći slijepoj djeci, podrška obitelji i zajednici djece s oštećenjem vida*, Hrvatski savez slijepih, Zagreb

Quill K. A. (1995), *Teaching Children with Autism: Strategies to Enhance Communication and Socialization*, New York: Delmar

Savjet Evrope, (2018), *Reference framework of competences for democratic culture*, Volume 1 Context, concepts and model

Stošljević L., Odović G., (1996), *Profesionalno osposobljavanje telesno invalidnih lica*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

SZO, (2001), *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*

Vladisavljević S., (1991), *Disleksija i disgrafija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Wing L. (1988), *Aspects of Autism*, Biological Research, London: Gaskell

<http://www.skolskiportal.edu.me/Pages/Inkluzivnoobrazovanje.aspx>

Izrada ove publikacije omogućena je uz finansijsku podršku Evropske unije i Savjeta Evrope. Stavovi izraženi u ovom dokumentu ne predstavljaju zvaničan stav Evropske unije ili Savjeta Evrope.

Savjet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava na kontinentu. Obuhvata 47 država, uključujući sve članice Evropske unije. Sve države članice Savjeta Evrope potpisale su Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, sporazum čiji je cilj zaštita ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava nadgleda primjenu Konvencije u državama članicama.

www.coe.int

Zemlje članice Evropske unije odlučile su da udruže svoja znanja, resurse i sudbine. Zajedno su izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja, zadržavajući kulturnu raznolikost, toleranciju i individualne slobode. Evropska unija poklanja posebnu pažnju razmjeni postignuća i vrijednosti sa zemljama i narodima izvan svojih granica.

www.europa.eu

Finansirano
od strane Evropske unije i
Savjeta Evrope

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implementirano
od strane Savjeta Evrope